

біля Диканьки”, “Сорочинський ярмарок”, “Вечір на Івана Купала”, “Майська ніч, або утоплена”, “Пропала грамота”, “Ніч перед Різдом”, “Страшна помста”, “Іван Федорович Шпонька і його тітонька”, “Зачароване місце”, “Миргород”, “Старосвітські поміщики”, “Вій”, “Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем”, які до ювілею великого письменника 2009 року вийшли друком в українських видавництвах. Вони вражають переконливістю портретних образів та широкою панорамністю історичної епохи. Однак тепер його графіка позначена відчутним впливом кінематографа: змальовані ним образи є скоріше типажами з гострими зовнішніми характеристиками, а сюжетні композиції при всій їхній формальній точності тяжіють до фільмових розкадровок. І це й не випадково. Адже новим “намальованим кіно” став у творчості С. Якутовича фільм режисера Р. Плахова-Модестова “Загублений рай. Гоголь” (2008), де, як видається, саме декорації та фігури-манекени, створені художником, надали стрічці мистецької своєрідності. Та й власна величезна “гоголіана”, над якою художник працював в останні роки, дещо нагадує декорації та підготовчі матеріали до фільму чи спектаклю.

Показово, що в доробку великого письменника увагу Сергія Якутовича привертають саме ранні, “українські повісті”, котрі немовби прилучають їхню народну стихію до розбурханого драматизму “Мазепіани”. Чи залишаться митець у колі означених іпостасей і надалі, чи стане кінематограф “його істинною справою”, чи доповниться його графіка новими змістами — покаже час. Сьогодні ж, відзначений різними високими нагородами народний художник України, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, член-кореспондент Академії мистецтв України Сергій Якутович перебуває на творчому злеті, що завжди передбачає перехід до нової художньої якості.

Петро Нестеренко

*кандидат мистецтвознавства, завідувач проблемної
науково-дослідної лабораторії НАОМА*

Гоголь в українському екслібрисі

Ювілейна дата геніального українця, письменника і мислителя Миколи Гоголя привернула увагу дослідників до багатьох аспектів його творчості, надала можливість поцінувати творчий спадок письменника з висоти початку третього тисячоліття. До 200-літнього ювілею головний гоголезнавець України — доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України,

керівник Гоголезнавчого центру при Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя — Павло Михед підготував семитомник М. Гоголя українською, по днях розписав події повсякденного життя письменника у Ніжині, розвінчав таємниці про смерть і поховання генія. Опубліковано наукові розвідки, науково-популярні статті, есе багатьох авторів. Ювілей ознаменували розмаїті виставки, які продемонстрували неглибокий інтерес творчої і широкої громадськості до імені М. Гоголя.

Вшанування видатного майстра пера розпочалося задалегідь. Ще у вересні 2007 року в культурно-мистецькому та музейному комплексі “Мистецький Арсенал” в рамках акції “Гоголь. Портрет” відбулося дійство під назвою “Гоголь fest”. Того ж року часопис Національної спілки художників України “Образотворче мистецтво” у розділі “Українська гоголіана” нагадав читачам про здобутки вітчизняних графіків. Зокрема, було представлено ілюстрації до повісті “Тарас Бульба” Євгена Кібрика (1945), Михайла Дерегуса (1955), Василя Лопати (2000) та Сергія Якутовича (2002). Наступний розділ був присвячений повісті “Вій”. Його презентували роботи Михайла Мікешина (1872), Олексія Кравченка (1929), Георгія Ткаченка (1930-ті роки), Миколи Бутовича (1960), Євгена Удіна (1964), Георгія Якутовича (1979–1984) та Віталія Мітченка (1997–2000). Обкладинку, виконану за макетом В.Мітченка, прикрашав фрагмент ілюстрації до повісті М. Гоголя “Тарас Бульба” художника Сергія Якутовича (2002) [1].

2008 року журнал Національного художнього музею України “Музейний провулок” теж приділив увагу особистості, про яку його сучасник і колега Олександр Пушкін сказав: “Ніхто не вмів краще за нього помітити всю вульгарність російської людини” [2]. Журнал щедро проілюстровано (в тому числі й обкладинку) оригінальною серією з 12 полотен Віктора Гонтаріва “Мій Гоголь”, виконаною 2008 року. Доробок відомого майстра отримав 2009 року цілком заслужену винагороду — Національну премію України імені Тараса Шевченка. Є в журналі твори й інших митців: портрети М. Гоголя роботи О. Венеціанова, О. Іванова (Росія), Е. Мамонова, пам’ятник М. Гоголю в Москві (1904–1909) М. Андреева, картина “Гоголь” О. Булгакової (Росія) та вітчизняних митців Р. Багаутдінова, Ф. Гуменюка, В. Євтушевського, І. Їжакевича, В. Лопати, Г. Рідної, О. Ройтбурда, Ю. Чаришнікова, М. Черниша [3].

Допомогла зазирнути у XIX століття й відчутти дух тієї доби масштабна виставка архівних документів, що стосуються життя, літературної й художньої творчості М. Гоголя. Вона була розгорнута в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. А в Полтаві експонувалася Всеукраїнська художня виставка “Микола Гоголь. Україна і Світ” — ще одне визнання внеску у світову культуру великого українця, який усвідомлював високе призначення художника, митця, його відповідальність перед Усевішнім за даний йому талант. 260 художників (лише з Києва надійшло понад 150 творів) засвідчили розмаїття ідей і знахідок у галузі засобів образотворчого мовлення. Кращі роботи надруковані в

чудовому альбомі з однойменною назвою [4]. Проведено низку наукових конференцій, відкрито персональні виставки відомих художників Сергія Якутовича та Василя Лопати, випущено ювілейну монету з портретом М. Гоголя у вишиванці (!)...

Акумуляція потужної енергії митців мала продовження і в творах, презентованих у виставкових залах Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Цю художню виставку під назвою “Чи знаєте ви українську ніч...” було проведено за участю відомих українських митців і творчої молоді — скульпторів, графіків, живописців, дизайнерів. Меценатом виставки постав приватний історико-етнографічний музей “Козацькі землі України”, що в с. Вереміївці Чорнобаївського району Черкаської області. Шедро представлені з колекції названого музею вироби народних майстрів, з батьківщини М. Гоголя, справили незабутнє враження й надали експозиції неповторного шарму. Значне місце в експозиції виставки займала графіка і зокрема екслібриси, присвячені класикові, надіслані, на запрошення президента Українського екслібрис-клубу, багатьма шанувальниками цього жанру.

Ювілейні дати видатних українських письменників Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Гоголя та інших спонукають до вивчення недостатньо досліджених аспектів їхньої спадщини, зокрема і в такій ділянці, як екслібрис. Має свою історію, з-поміж інших, гоголівська тематика, котра набула поширення з кінця 60-х років минулого століття. Перші з відомих нам екслібрисів українських художників, присвячених гоголіані, були адресовані київському колекціонеру К. Шумському. Виконані вони до святкування 150-річчя від дня народження видатного письменника.

...Тиха українська ніч обіймає заспокоєну землю. Блищить Псьол, біліє хатинка серед дерев, на протилежному березі височить неодмінний атрибут села — вітряк. На передньому плані на березі річки-красуні, де народився творець безсмертних художніх образів, — постать Миколи Гоголя з книжкою в руці. Цей поетичний екслібрис 1968 року створив у техніці ліногравюри Б. Пастух з Луганська. В основі двох інших книжкових знаків, виконаних у техніці гравюри на дереві киянином К. Козловським, — профільні зображення класика, доповнені книгами та іншими аксесуарами. До 60-річного ювілею К. Шумського в 1974 році художник В. Шуклін з Курська подарував йому черговий гоголівський

Б. Романов. Екслібрис
М. Неймеша. 2007

екслібрис: довкола профільного зображення письменника постають герої його творів.

1969 роком датовано гоголівський екслібрис, виконаний в техніці девориту киянином В. Масиком для інженера К. Кропотова. Занурений в думи письменник сидить у кріслі на тлі розкритої книги. Він щойно порвав на шматки чергові аркуші, які не задовольнили його творчий пошук. На передньому плані лежить вкрита суцільними колючками троянда.

Плідними для екслібрисної гоголіани стали 80-ті роки минулого століття. Зокрема, до 175-річного ювілею М. Гоголя ряд цікавих екслібрисів виконали художники Б. Куновський (Кривий Ріг), В. Дем'янишин, Б. Дроботюк (Львів), О. Криворучко (Чернівці), В. Леоненко (Чернігів). В цей час з'являються екслібриси В. Ломаки (Суми) і О. Білецького (Полтава), адресовані Музеєві-заповіднику письменника в с. Гоголеве (колишній Василівці), де жив класик. Тут 1984 року було відкрито до ювілейної дати меморіальний комплекс заповідника-музею. У Василівці минули дитячі роки Гоголя, сюди він часто приїздив уже як відомий письменник. У знайомій широкому загалові записній книжці “Книга всякої всячини” є й малюнки, за якими було оформлено інтер'єр вітальні. Саме останній постає в екслібрисі О. Білецького. Оздоблення стін було виконане руками самого Гоголя у вигляді широких блакитних смужок на білому тлі. Піч слугувала не тільки джерелом тепла, а й була декоративною оздоблою [5]. Дуже прикрашали кімнату красиві пічні кахлі (відтворені за матеріалами розкопок на місці будинку).

Великосорочинському літературно-меморіальному музею М. В. Гоголя присвятив свій екслібрис 1985 року харківський художник В. Усолкін. В його основі — профільний портрет письменника, зображений між архітектурними пам'ятками Петербурга і селянською хатою в зелені дерев. Доповнює композицію цитата “Ни одной строки не мог посвятить я чужому”. Серед двох десятків екслібрисів, виконаних талановитим художником, зустрічаємо й інші цитати, наприклад “Некоторые буквы у него были фавориты...”, а в екслібрисі, адресованому Мирославу Поповичу, зображено багатостраждального філософа Хому, який, тримаючи Святе письмо, прикривається другою рукою від демонічних сил, що їх уособлюють нависаючі над ним образи класиків марксизму-ленінізму та їхнього жажливого послідовника. Влучно використано художником і цитату: “Не гляди! шепнул какой-то внутренний голос философу”. Роком пізніше, у 1994-му, В. Усолкін зобразив портрети Т. Шевченка і М. Гоголя поряд над мальовничим українським краєвидом. Навколо них на стрічці написано рядки: “Холоне сердце, як згадаю, що не в Україні буду жить” та “Душа сильно тоскует за Украиной”.

У 2007 році Б. Романов з Сіверськодононьська, що на Луганщині, також зобразив українських класиків. Вони разом тримають аркуш, у нижній частині якого подано героїв їхніх творів, а вгорі — безсмертні рядки Т. Шевченка “Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже”. Вважаючи провідною рисою Гоголевої творчості веселий народний гумор й сатиру, а

своєї — тяжку тугу, Т. Шевченко водночас стверджував їх єдність у подоланні зла.

Автором близько трьох десятків гоголівських екслібрисів, сповнених притаманного художникові почуття гумору, є харківський художник Микола Неймеш. В одному зі своїх малотиражних (а тому й рідкісних) видань — “Микола Гоголь та українська демонологія”, присвяченому мистецтву екслібриса, митець зазначав: “Ще у давнину небо освоїли відьми. Ця нелегка професія у багатьох чоловіків викликає гаряче обурення, бо в нас на Україні відьми освоювали небесний простір на чоловіках, як це живо відобразив Гоголь. Літали і на мітлах, як у Європі, та хіба це відчуття можна порівняти з відчуттям, коли шия чоловіка затиснута проміж ніг і ти як птиця пурхаєш у небі... Наша жінка не схожа на їхню!” [6]. У кількох екслібрисах художника у темряві ночі летить на чоловікові то вродлива молодичка (“кров з молоком”), що тримає чоловіка своїми пухкими ніжками, то справжня відьма. В мініатюрах, адресованих колезі-землякові В. Усолкіну, приваблива відьма готується до польоту та летить разом з чортом. При цьому за літальний апарат править знаряддя художника — штихель.

Ще більше у М. Неймеша екслібрисів із зображенням коваля Вакули та його транспортного засобу — чорта. Та не лише в польоті зображує їх художник. В екслібрисі для колеги В. Ломаки коваль розправляєтсья з нечистим, який поцупив книгу, ломакою у вигляді інструмента художника — різця. Зрозуміло, такі знушання чорти не могли пробачити М. Неймешу. Тому ще з 1987 року на роботі у нього почали з’являтися проблеми. Боровся з ними, створюючи нові екслібриси. Яскраве втілення, наприклад, знайшла започаткована ще 1991 року тема, де головним героєм постає філософ Хома. Тож в 1996 році, коли темні сили знову спробували “придавити” художника, народився автоекслібрис, у якому нечиста сила гасить свічку над поверженим філософом. Не задовольнившись однією композицією, де Хома лежить на підлозі з хрестом у безсилий руці, М. Неймеш створив ще одну, в якій, очевидно, ототожнюючи себе з героєм твору “Вій”, вклав у руку жертви... різець. “Новий графічний варіант шабашу чортів став лаконічніший, трагічніший і емоційніший за

В. Лопа та. Екслібрис Володимира Бульби з Торонто. 1991

Г. Грак (Білорусь).
Екслібрис А. Бутакова. 1985

ням книжкових знаків, замовив художникам екслібриси саме цієї тематики. Так з'явилася сюіта мініатюрних графічних творів, виконаних іменитими майстрами і вчорашніми студентами у різних техніках (дереворит і лінорит, лінійний малюнок пером тощо). Бачимо й різне образне вирішення — реалістично-традиційне, експресивно-символічне, декоративне. У невеличкому, суто екслібрисному виданні, здійсненому за рахунок Володимира Бульби, яке починається вступним словом редактора видавництва “Південна Пальміра” К. Чернишова під веселою назвою “Бульбада Володимира Бульби”, представлено 33 книжкових знаки [8]. Серед них гравюри В. Лопати, Б. Куновського, О. Мікловди, А. Хвороста, А. Худякова. До речі, Василь Лопата — лауреат літературно-мистецької премії ім. Лесі Українки за цикл ілюстрацій до повісті М. Гоголя “Тарас Бульба” (2008). А його екслібриси створені ще 1991 року, тобто задовго до виходу у світ книги. Це витончені, зроблені з високою майстерністю мініатюрні ілюстрації, можливо, виконані з прицілом до майбутнього видання. Вони відтворюють ледь не весь сюжет повісті. Перший знак “розповідає”: до Запорозької Січі степами, порослими дикими травостоями добираються верхи Тарас і його сини. Другий — лірична сцена “гріхопадіння” Андрія, його любовної пригоди з польською панночкою. Третій — страшна драма Тараса, який карає на смерть улюбленого сина. Потім — нещасна люлька, через яку наклав головою і сам Тарас. Затим — сцена мужньої смерті Тараса, прикованого до дуба, немов до хреста. Крізь муки проривається його могутній голос про непокору і помсту: “Що, взяли бісові ляхи?... Думаєте є що-небудь у світі, чого б злякався козак?..”

попередній”, — стверджує художник [7]. І він подумав, що то його останній книжковий знак. Та Бог допоміг йому. І по-сьогодні він міцно тримає свій різець. Свідчення цього — екслібрис, виконаний до нинішнього гоголівського ювілею й задресований колезі з Чернігова В. Леоненку.

Чергове поповнення екслібрисної гоголіани відбулося завдяки відданню батьківщини — Дніпропетровська — дисидентом з канадського міста Торонто Володимиром Бульбою. Йому, як людині вільній у своїх уподобаннях і діях, завжди подобалася повість М. Гоголя “Тарас Бульба”. Однофамілець хай і літературного, але улюбленого народного героя, захопившись колекціонуван-

Ще на сотню книжкових знаків гоголіани стало більше завдяки ювілейній виставці “Чи знаєте ви українську ніч...”, яка експонувалася у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури цього року. Свою любов до творчості М. Гоголя засвідчили художники не лише з України, а й з шести інших країн: Білорусі, Казахстану, Німеччини, Польщі, Російської Федерації, Чехії. Цікаві екслібриси представили студенти Білоруського державного університету культури і мистецтва (Мінськ), Казахсько-російського міжнародного університету (Актобе) та Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (Київ). Студентки київської академії Євгенія Алексеєва, Наталія Гречухіна та Юлія Іслам продемонстрували вміння працювати в техніці офорту. Три студентки з Казахстану і одна з Білорусі засвідчили вільне володіння технікою гравюри на лінолеумі. Зображення чорта, що викрадає місяць, з написом над ним: “М. В. Гоголь 200 років” є окрасою власного екслібриса дев’ятнадцятирічної Гульназ Кабдрахманової. Їй прищепив любов до цього жанру талановитий художник Енуар Отеген-Тана, якого навчав в’язень сталінських таборів Сергій Кукуруза з Кам’янця-Подільського. Отже, настав час збирати каміння...

На виставці було представлено значну кількість композицій з образом письменника. Один з ранніх портретів ще молодого Гоголя відомий нам з автолітографії О. Венеціанова 1834 року. Художник рисував його прямо на камені і тому підпис бачимо дзеркальний. Надруковано було близько 20 примірників. Проте цей портрет не сподобався Гоголю, і письменник старався про нього не згадувати. А ось гравюру Ф. Йордана, копію з роботи Ф. Моллера, він подарував матері і в заповіті написав, що хотів би бачити всі свої твори тільки з цим портретом, тобто вигравіруванім Ф. Йорданом [9].

З представлених на виставці портретних композицій іконографії моллерівського типу відповідають ретельно виконані в техніці суха голка, мецо-тинто образи письменника в оточенні його літературних героїв. Їх автори — знані не лише в Україні, а й за кордоном майстри українського екслібриса Костянтин Калинович (Луганськ), Сергій Кирницький (Вінниця) і Давид Беккер (Одеса). Їхні високохудожні роботи привертали увагу студентів і відвідувачів виставки. До цього гурту мож-

Г. Кабдрахманова (Казахстан).
200 років М.В. Гоголю,
автоекслібрис. 2009

В. Леоненко. Екслібрис
О. Потапенка. 2006

а також колеги М. Бондаренко, М. Неймеш, Б. Романов, В. Хворост й автор цих рядків. Головним героєм половини з представлених в експозиції екслібрисів В. Леоненка став образ М. Гоголя. Як відомо, останній був свідомий своєї геніальності, відчував у собі щось незвичайне з 12-річного віку. Але в душу до себе нікого не пускав. Проте не “таємничим Карло”, як називали його ровесники, він постає у мініатюрах чернігівського художника, а неперевершеним психоаналітиком, чаклуном слова і образу. Часто письменник постає у тривожних думках біля рукописів, а в “гоголіані” В. Хвороста його постать подана на тлі палаючих паперів. Чи не пророчі передбачення були закладені М. Гоголем у другому томі “Мертвих душ”? Такої сили, що й сам автор їх злякався. Екслібриси чернігівця В. Леоненка експонувалися і на полтавській виставці “Микола Гоголь. Україна і Світ”, вісім з них надруковано в альбомі-каталозі [10].

У матері письменника Марії Іванівни Гоголь перші двоє хлопчиків народилися мертвими, тому до часу народження третього вона їздила до Диканьки молитися у церкві Миколи Чудотворця, збудованій Кочубеями. Тут вона дала обіцянку, що коли народиться син, назве його Миколою. Святий Микола вважався в народі не тільки заступником за людей, а й особисто причетним до здоров'я та родючості, життя і смерті. Тому не випадково в експозиції виставки були два зображення святого, виконані відомим художником Петром Малишком та його сином Тара-

на додати ще одного майстра, який працює в техніці кольорової ліногравюри, вже згадуваного ветерана українського екслібриса Віктора Усолкіна. На виставці експонувався його твір “Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. В. Гоголя”, який можна розглядати як плакат. У ньому органічно поєдналися портрет Миколи Васильовича і будівля музею, заснованого 1929 року.

В. Леоненко з Чернігова демонстрував 27 книжкових знаків, виконаних переважно за два останні роки. Власниками цікавих композицій стали друзі художника, переважно його колеги з різних міст України. На жаль, у Чернігові, крім В. Леоненка, нема охочих займатися мистецтвом книжкового знака. Власниками Леоненкових екслібрисів стали його земляки — художники В. Ємець, О. Потапенко, А. Чайка,

сом. Перше із зображень створено в оригінальній авторській техніці глибокого друку й презентує лик святого Миколая в митрі, з німбом довкола голови. По краю розміщено напис, що сповіщає ім'я власника екслібриса — Миколи Малишка, а римські цифри LXX та MMIX свідчать про сімдесятиліття старшого брата, теж відомого художника, та дату виконання — 2009 рік.

Драматизований образ шанованого в Україні святителя ніби повертається до нас із сивої давнини, щоб підтримати наш народ у скрутні часи. У Миколи Гоголя був великий інтерес до свого імені і свого “святого покровителя” Миколи Угодника. І сьогодні дослідники користуються зібраними ним матеріалами про народний культ Миколи. Ставлення М. Гоголя до свого імені і прізвища було важливим показником його самосвідомості [11].

Ще один твір, у якому голова святого обрамлена масивним шрифтовим написом “Екслібрис Малишко Оксани”, позначений монументалізованим трактуванням форми й завершеності композиції. Автор цього твору — Тарас Малишко.

Харків'янин Олексій Литвинов, який працює у техніці гравюри на пластику, в одному з екслібрисів майстерно вигравірував образ письменника, в іншому — відтворив бесіду М. Гоголя з О. Пушкіним. Для себе О. Литвинов створив забавний екслібрис, у якому чорт влаштував несподівану заметіль для козаків, використавши для цього... екслібриси.

Борис Романов із Сіверськодонецька (Луганщина) осясав героїв своїх екслібрисів, наче запрошує їх у нашу добу. В екслібрисі, присвяче-

В. Леоненко. Екслібрис
М. Бондаренка. 2006

Із книг Олексія Сердюка

Ю. Процан. Екслібрис
О. Сердюка. 2007

ному Т. Шевченкові, наприклад, композицію побудовано так, нібито сам глядач відчиняє двері сучасної міської квартири, до якої входить з текою малюнків художник. Книжковий знак із серії гоголіани ще більше містифікує глядача: Микола Гоголь розкриває велику книгу, одна частина якої містить тексти, а друга перетворюється на глибинний простір, обрамлений широкою рамою. Туди входить професорського вигляду чоловік з портфелем. Тут треба віддати належне Б. Романову, що саме таким є власник екслібриса голландський колекціонер Люк ван ден Бріль, який цікавиться літературою. Художник створює розмаїтий світ книги. А світ книги є частиною душі автора, — відтак, читаючи книгу, ми спілкуємося з ним, намагаючись доторкнутися до його внутрішнього світу.

Земляки Миколи Гоголя завжди пишалися геніальним сином України і завжди вважали його своїм, українським. Свідченням цього є вияв глибокої шани сучасних художників до постаті М. Гоголя — великого містифікатора, самозаглибленого філософа і замріяного романтика.

1. *Українська гоголіана* // Образотворче мистецтво. — 2007. — № 3. — С. 96–99.
2. *Луцький Ю.* Микола Гоголь, також відомий як Ніколай Гоголь // Музейний провулок. — 2008. — №3 (11). — С. 36.
3. *Музейний провулок.* — 2008. — №3 (11). — С. 36–49.
4. *Микола Гоголь: Україна і Світ* / Альбом-каталог Всеукраїнської художньої виставки, присвяченої 200-річчю від дня народження М. В. Гоголя. — Полтава, 2009.
5. *Єнко Л.* Заповідник-музей М. В. Гоголя. Полтава: Путівник. — Полтава, 2001. — С. 7.
6. *Неймеш М.* Микола Гоголь та українська демонологія в моїх екслібрисах / За ред. В. П. Бурмаки. — Харків, 2000. — С. 9.
7. *Там само.* — С. 21.
8. *Екслібриси* Володимиру Бульбі: Альбом / Вст. стаття К. Чернишова. — Дніпропетровськ: Південна Пальміра, 1992. — 32 с.
9. *Пенская Е.* Необъятный мир Гоголя: По залам выставки “Николай Васильевич Гоголь” в Государственном литературном музее // Альманах библиофила. — Вып. XVIII. — М.: Книга, 1985. — С. 192–193.
10. *Микола Гоголь. Україна і Світ* / Альбом-каталог Всеукраїнської художньої виставки, присвяченої 200-річчю від дня народження М. В. Гоголя. — Полтава, 2009. — С. 60.
11. *Попович М. В.* Микола Гоголь: Роман-есе. — К.: Молодь, 1989. — С. 32.